

Terror i dictadures: repressió i violències en el franquisme

Pau Casanellas

El terror ha estat una de les eines principals de què s'han servit històricament les dictadures. I vull començar subratllant que, si deixem de banda els contextos bèl·lics —en què sovint es difuminen els límits de l'Estat—, el poder d'aterrir que qualsevol aparell estatal té a les mans és immensament superior a la capacitat de generar terror que pugui arribar a assolir qualsevol altre actor polític (si bé tampoc no vull minimitzar l'efecte d'altres tipus de violència). És per això que em sembla paradoxal que el terme *terrorisme* hagi acabat referit gairebé exclusivament a actors que qüestionen el monopoli estatal de la violència. De fet, aquest significat subverteix el sentit original de la paraula: la primera vegada que apareix documentada, el 1794, ho fa amb l'accepció de «sistema, règim del terror», en referència al règim del Terror (1793-1794) de la Revolució Francesa. I no és fins un segle més tard, a finals del XIX, quan comença a ser utilitzada per designar de manera genèrica l'ús sistemàtic de mesures violentes amb un objectiu polític.

A aquest capgirament del significat original del mot *terrorisme*, cal afegir-hi la seva utilització cada cop més laxa, tendència que ha avançat paral·lelament a una creixent criminalització de les formes de contestació en general. Això ha estat especialment palpable des de la dècada dels setanta del segle XX, però es tracta d'un procés que arranca en els anys posteriors a la Segona Guerra Mundial, coincidint amb la instauració del clima de Guerra Freda a partir del 1947. D'exemples, no en falten: des de la sentència de febrer del 1954 del Tribunal de Cassació de la República Federal d'Alemanya que atribuïa a la vaga un caràcter violent fins al procés *7 aprile* del 1979 contra militants de l'autonomia obrera italiana; des de la il·legalització del Partit Comunista d'Alemanya el 1956 fins a la proscripció de la pràctica totalitat d'organitzacions d'esquerra revolucionària franceses el juny del 1968; des del «programa de fidelitat» de la segona postguerra mundial al Regne Unit fins a les prohibicions professionals per exercir càrrecs públics (l'anomenat *Berufsverbot*) a l'Alemanya Occidental; des de la introducció de la responsabilitat penal col·lectiva per la *loi anticasseurs* francesa, de juny del 1970, fins a la persecució contra els advocats de la Fracció de l'Exèrcit Roig. Així, es pot dir que la segona meitat del segle XX va estar farcida de mesures repressives que anaven en la línia d'una concentració de la legitimitat en la legalitat. Per contra, la utilització extensiva de la noció de *violència* referida a situacions coercitives ha tendit a ser relegada —si més no en l'àmbit acadèmic—, com demostra l'abandonament i menyspreu que han patit concepcions com les de *violència estructural* (teoritzada per Johan Galtung) o *violència simbòlica* (que devem principalment a Pierre Bourdieu).

Aquesta introducció em serveix per recalcar que, a l'hora de parlar de l'«ús del terror com a arma política», té tota la lògica que es dediqui un espai preeminent a les violències estatals. Evidentment, la capacitat atterradora s'ha incrementat enormement arran dels avenços tècnics, i especialment des de l'últim terç del segle XIX, moment en què es comença a utilitzar de manera generalitzada el fusell de repetició (una de les

claus, juntament amb la quinina, de la ràpida colonització del continent africà). És a partir d'aleshores quan es comencen a produir les primeres grans matances de la història de la humanitat: els almenys 20.000 o 30.000 afusellats després de l'anorreament de la Comuna de París, els aproximadament 15.000 executats per la Rússia tsarista en resposta a la revolució fallida del 1905, o els més de 80.000 armenis morts entre 1894 i 1896 fruit de la brutal repressió exercida per l'Imperi otomà (als quals cal afegir uns altres 15.000 o 20.000 assassinats el 1909).

Però el principal escenari de violència en els anys de la *Belle Époque* van ser els territoris colonials (abans de la Gran Guerra del 1914-1918, quatre cinquenes parts del planeta eren controlades directament o indirecta per la Gran Bretanya, França i Rússia). A la Xina, la rebel·lió dels bòxers (1899-1901) va ser reprimida per una força internacional formada per tropes de països amb interessos en l'explotació econòmica de la zona (països europeus, els EUA, el Japó), fets que, segons alguns càlculs, van deixar 100.000 morts, a més de saquejos i violacions. Especialment sagnant va ser el genocidi comès pels alemanys contra els pobles herero i nama als territoris de l'Àfrica Sud-occidental Alemanya (actual Namíbia). En la repressió posterior a la insurrecció d'aquests pobles contra el poder colonial alemany, es calcula que van morir unes 65.000 persones (entre 1904 i 1907), en el que ha estat considerat el primer genocidi del segle XX. Finalment, l'escenari per excel·lència del terror colonial va ser l'Estat Lliure del Congo (feu personal del rei Leopold II, i font de cautxú), on entre 1885 i 1908 s'ha estimat que hi va haver una mortalitat de fins a 10 milions de persones a causa de les atrocitats comeses pels senyors colonials. Si bé es tracta d'un càlcul segurament massa elevat, que inclou desajustos demogràfics i no únicament morts directes, ens serveix com a mesura aproximativa del clima d'autèntic terror implantat en aquell territori.

Les atrocitats comeses a l'Estat Lliure del Congo van constituir la gran matança — per bé que prolongada en el temps— abans del gran salt pel que fa a mortaldat de civils que van suposar les dues guerres mundials del segle XX: la Gran Guerra, que va deixar unes pèrdues humanes de 9 o 10 milions de soldats i al voltant de 6-7 milions de civils morts (la majoria d'aquests últims, a causa de deportacions, fam i malalties), i la Segona Guerra Mundial, al llarg de la qual hi va haver almenys 48 milions de morts, dels quals 25 milions, civils. Aquesta, per tant, va ser la primera vegada en la història de la humanitat en què un conflicte armat provocava més mortaldat entre els civils que entre els combatents. Això va ser la conseqüència, entre altres coses, del caràcter genocida del conflicte, la culminació del qual va ser l'assassinat de 5,5 milions de jueus i de mig milió de gitanos a mans dels nazis. De fet, ja durant la Primera Guerra Mundial s'havien produït grans matances fora dels camps de batalla per raons ètniques, la més brutal de les quals va ser l'extermini d'entre 600.000 i més d'1 milió d'armenis, víctimes del pla de deportació i eliminació física dissenyat per les autoritats turques després de la revolta iniciada a la ciutat de Van l'abril del 1915.

En síntesi, les dues guerres mundials van implicar no solament un índex de mortalitat elevadíssim, sinó que, a més a més, van fer emergir la rereguarda com a espai

recurrent de violències contra la població civil. D'aquesta manera, es feia miques la tradició jurídica del *ius in bello* (el dret de guerra) plasmada en la Convenció de Ginebra del 1864 (i ratificada pels tractats de L'Haia a partir del 1907), que establí que els bàndols implicats en un conflicte bèl·lic havien de respectar el dret a la vida dels presoners i, alhora, impedir que els civils es convertissin en blancs militars.

La violència practicada pel franquisme es va inserir plenament en aquesta dinàmica. De fet, és prou sabut que la Guerra Civil espanyola va ser, en diversos sentits, una anticipació de la Segona Guerra Mundial, especialment pel que fa a la conversió de la població de les ciutats en blanc dels bombardejos. Però les bombes llançades des de l'aire van ser responsables només d'una petita part de les morts de civils durant el conflicte. L'aspecte central de la repressió practicada pels insurrectes contra els seus adversaris polítics van ser els afusellaments: entre 90.000 i 100.000 durant la guerra (a la rereguarda del bàndol rebel), i entre 45.000 i 50.000 un cop acabada la conflagració militar i fins a finals dels anys quaranta. En conjunt, doncs, un total de fins a 150.000 persones.

M'interessa subratllar sobretot la importància de la segona d'aquestes xifres (la corresponent a la repressió de postguerra): si bé és sensiblement menor que la primera, implica una dosi més alta de brutalitat, ja que es va produir en un període de pau, un cop la guerra ja s'havia donat per acabada (encara que el franquisme no va aixecar l'estat de guerra fins al 1948). És difícil trobar una altra dictadura europea que, en temps de pau i durant la primera meitat del segle XX, fos responsable d'una quantitat similar de morts per motius polítics, ideològics, d'ètnia o creença. Cal tenir en compte que, abans de l'esclat de la Segona Guerra Mundial, tant el feixisme italià com el nazisme alemany van eliminar una quantitat molt menor de persones. Potser l'únic punt de comparació el podríem trobar en les gairebé 600.000 persones assassinades a l'Estat Independent de Croàcia (format l'abril del 1941, després de l'ensorrament del Regne de Iugoslàvia fruit de l'atac de les forces de l'Eix) pel règim del partit feixista croat Ústaixa, amb Ante Pavelić al capdavant. Un terror amb clara vocació genocida que va afectar serbis, jueus, gitanos i antifeixistes, i que està en l'origen dels moviments guerrillers txètniks, partisans, bosniacs, independentistes montenegrins i independentistes albanesos. Si prenem en consideració referències comparatives més recents, la xifra d'afusellats en període de pau pel règim franquista continua constituint un cas prou excepcional. Al Xile de Pinochet, per exemple, hi va haver un mínim de 3.000 víctimes mortals, i, a la dictadura argentina de 1976-1983, no menys de 30.000 morts i «desapareguts». En una altra dimensió — encara més macabra— se situen, però, episodis com la brutal persecució de sospitosos de comunisme protagonitzada per Suharno a Indonèsia des del 1965 (entre mig milió i tres milions de morts, segons les estimacions), o el genocidi de Rwanda del 1994 (500.000-1.000.000 assassinats).

Què ens diu la repressió franquista sobre el caràcter del projecte polític dels insurrectes i sobre la naturalesa del règim? En primer lloc, i com ha estat argumentat per diversos historiadors, la repressió a la rereguarda del bàndol rebel durant la guerra

s'explica principalment per la voluntat de convertir el conflicte en una «revolució nacional» que fes ressorgir una pàtria que es considerava que estava amenaçada. Per tant, aquesta violència primigènia no es va deure exclusivament —ni en primer lloc— a la dinàmica bèl·lica, sinó sobretot a la voluntat d'instaurar un *nuevo Estado* feixista caracteritzat per una concepció orgànica de la nació i necessàriament fonamentat en l'eliminació física dels *desafectos*. Mostra de l'existència d'una voluntat constituent ja durant la guerra és la promulgació, el març del 1938, del *Fuero del Trabajo*, primera de les *Leyes Fundamentales* franquistes i que definia l'Estat com a «nacional-sindicalista», així com la prèvia constitució, l'abril del 1937, del partit únic, FET y de las JONS, a partir del model de la feixista FE-JONS.

Una altra prova concloent del caràcter de neteja atorgat a la violència pels insurrectes és la seva continuïtat en el període de postguerra. En aquests anys, a més dels entre 45.000 i 50.000 afusellaments executats fins al 1948, caldria prendre en consideració les aproximadament 4.000 morts causades per la persecució contra el maquis, esforç repressiu que va convertir l'Espanya dels anys quaranta —en paraules d'un oficial implicat en la lluita contra la guerrilla antifranquista— en «una Corea en pequeño». La brutalitat inherent a aquesta violència repressiva resulta encara més palpable si tenim en compte que el nombre total de persones que van formar part en un moment o altre del maquis espanyol s'ha estimat en 8.000, la qual cosa voldria dir que la meitat dels guerrillers van perdre la vida a mans de la dictadura.

Amb tot, no ens podem quedar només amb el recompte de les persones que van perdre la vida: reduir els mecanismes del terror franquista —o de qualsevol altre terror— a la mortaldat causada per la repressió seria insuficient. I és que una de les característiques del terror estatal —i, ahora, una de les circumstàncies que el converteix en més efectiu, en més implacable— acostuma a ser el seu caràcter polièdric. Convé, doncs, tenir presents altres mecanismes i espais de repressió. Entre els més significatius, resulta obligat mencionar els següents: a) els camps de concentració, que al llarg de la guerra van acollir fins a 431.000 presoners, als quals es van afegir al voltant de 100.000 soldats exiliats a França i retornats poc després; b) el món penitenciari, on, segons el recompte oficial, el 1940 s'amuntegaven —en alguns casos, literalment— 270.000 presos (en un país de 26 milions d'habitants); c) els treballs forçats en feines de reconstrucció i obres públiques, que van servir com a mecanisme de submissió de desenes de milers de presoners de guerra i presos polítics; d) la tortura i la violència policial en general, i e) el control social, exercit mitjançant una multiplicitat d'organismes de vigilància i informació, així com a través del foment de la delació.

D'altra banda, cal també tenir en compte que el sistema de terror franquista no va funcionar exclusivament durant l'època de la repressió més brutal (en els anys de la guerra i la immediata postguerra), sinó al llarg de tota la dictadura. Malgrat el procés de «desfeixistització» —més estètic que no pas substancial— experimentat després de la derrota militar dels feixismes el maig del 1945, es van anar produint desenes d'execucions fins al 1963. I malgrat la parcial relaxació repressiva experimentada durant

els anys seixanta, a finals de la dècada la violència institucional es va tornar a incrementar en tots els àmbits, en resposta principalment a l'auge de la contestació, però en interacció, també, amb la irrupció d'una nova violència, la practicada per ETA (i les seves diverses escissions) i, més endavant, per altres organitzacions armades, com el FRAP, els GRAPO, el FAC, EPOCA, el MIL-GAC o els grups autònoms.

Segurament, en l'imaginari popular és molt més present l'impacte d'aquesta darrera violència —sobretot per la continuïtat que van tenir un cop acabat el franquisme diverses d'aquestes organitzacions, especialment ETA—, que no pas la repressió exercida per la dictadura en la seva etapa final. De fet, molt probablement la imatge de Franco que ha acabat pervivint en la ment de moltes persones és la del vellet de veu tremolosa que inaugurava pantans. Amb les xifres a la mà, però, ens trobem que en l'última dècada del règim, entre 1967 i el 15 de juny del 1977 (data de les primeres eleccions pluripartidistes des de les del febrer del 1936), hi va haver gairebé un centenar de morts fruit de la violència policial —i parapolicial—, de les quals només una quarta part, 24, eren militants d'alguna organització armada. En l'altre cantó de la balança, la lluita armada antifranquista va ser responsable de 81 morts en aquest mateix període.

Altres xifres ens ajuden a completar el mapa de la violència institucional en l'últim tram de la dictadura: 8 estats d'excepció decretats entre el 1956 i el 1975 (és a dir, pràcticament un cada dos anys), unes 9.000 persones processades pel Tribunal de Orden Público durant el període en què va estar en funcionament (entre 1964 i 1976), amb un 75 % de sentències condemnatòries, o 3.753 civils condemnats en consells de guerra en aquests mateixos anys, 9 dels quals van acabar afusellats o garrotats. Així doncs, mai al llarg de la seva existència el franquisme va deixar d'estar marcat per l'essència repressiva i la voluntat d'exercir un absolut control social.

Per acabar, dues precisions finals. He parlat de *violència parapolicial* i no *d'extrema dreta*, vinculant, per tant, aquest fenomen amb la violència estatal. Això té una raó de ser: la forta imbricació entre les dues realitats. Una relació que ja va ser denunciada aleshores, però que avui, a més a més, podem demostrar amb documentació. Per exemple, un informe policial immediatament posterior a l'atemptat contra *El Papus* (setembre del 1977) i dedicat als grups i escamots d'extrema dreta de la regió de Barcelona afirmava clarament que «en un ochenta por ciento son controladas las actividades de todos ellos».

La segona precisió té a veure amb la cronologia. Quan he fet referència a l'etapa final del franquisme, ho he fet prenent com a punt d'arribada les eleccions del juny del 1977. Això té una explicació, compartida cada cop per més historiadors: que la mort de Franco no va provocar automàticament —ni tenia per què fer-ho— la caiguda del franquisme. Pot semblar una obvietat, però convé subratllar-la, perquè serveix per recordar la tendència clarament continuïsta del primer govern de la monarquia, presidit per Carlos Arias Navarro i amb Manuel Fraga Iribarne com a home fort (vicepresident i ministre de la Governació), així com l'ambigüitat de la reforma endegada pel govern d'Adolfo Suárez, nomenat el juliol del 1976. Encara durant l'etapa d'aquest segon gabinet

del franquisme sense Franco, podem trobar documentació com el text de formació dels agents de la Policia Armada editat el novembre del 1976, que deia: «La represión no alcanza su fin si es blanda; se debe actuar dura y enérgicamente, empleando desde la carga con la defensa hasta el fuego con toda clase de armas. [...] El policía armado, por ser agente de la autoridad, puede obrar tranquilamente en la realización de sus obligaciones, vayan o no revestidas de fuerza, porque la Ley le respeta y trata de favor.»

En vista de l'existència d'instruccions d'aquest tipus, queda clar que la violència estatal practicada pel franquisme fins als seus últims instants no va ser un producte de la improvisació o d'una manca de preparació davant dels reptes que li plantejava l'oposició, sinó que formava part —com des dels inicis del règim— de la seva mateixa essència.